

॥श्री॥

प्रकाशकीय

आद्य श्रीशंकराचार्यांचे समर्थ शिष्य श्रीसुरेश्वराचार्यरचित 'बृहदारण्यकसम्बन्धभाष्यवार्तिक' ह्या ग्रंथावरील प. पू. डॉ. श्रीकृष्ण द. देशमुखलिखित बहुप्रतीक्षित ग्रंथ आजच्या मंगल दिनी अभ्यासकांना अर्पण करतांना आम्हास अत्यंत आनंद होत आहे.

आपला भारत देश सर्वार्थाने खरोखर सुवर्णभूमी आहे. उपनिषदांनी पुरस्कारिलेले अद्वैत तत्त्वज्ञान ही तत्त्वज्ञानाच्या प्रांतातील बावनकशी सोन्याची लगडच होय. आद्य श्रीशंकराचार्यांनीही ते आत्मप्रचीतिसह स्वीकारले, पुरस्कारिले आणि त्यासंबंधी विपुल ग्रंथरचना केली. भगवान शंकराचार्यांची अशीच ही एक ग्रंथरचना आहे - बृहदारण्यक उपनिषदावर त्यांनी केलेले संबंधभाष्य. आपल्या श्रीगुरूंच्या ग्रंथावर स्पष्टीकरणात्मक ग्रंथरचना करण्याची परंपरा भगवान शंकराचार्यांच्या शिष्यपरंपरेमध्ये दिसून येते. उदाहरणार्थ, भगवान शंकराचार्यांनी ब्रह्मसूत्रावर जे भाष्य केले त्यातल्या पहिल्या चार सूत्रांवर श्रीसर्वज्ञातमुनिनी (श्रीसुरेश्वराचार्यांचे शिष्य) 'संक्षेप शारीरक' ह्या ग्रंथाद्वारे पुनः सविस्तर भाष्य केले. अगदी तसेच संबंधभाष्यावर आचार्यांच्या प्रमुख शिष्यांपैकी एक, श्रीसुरेश्वराचार्य ह्यांनी 'बृहदारण्यकसम्बन्धभाष्यवार्तिक' हा ग्रंथ लिहिला. श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये ज्याप्रमाणे गीतेच्या १८व्या अध्यायात गीता संक्षेपाने पण साकल्याने येते त्याप्रमाणे भाष्यवार्तिकात स्पष्टीकरणाच्या निमित्ताने समग्र वेदशास्त्र एकत्र सांगितले गेले आहे, इतकेच नव्हे तर वेदांचे शुद्ध तात्पर्य सांगितले आहे.

विद्याभ्यासाची भाषा, इतकेच नव्हे तर प्राचीन भारतात लोकव्यवहाराची भाषा बराच काळपर्यंत संस्कृतच राहिल्यामुळे वेदातील तत्त्वज्ञानावर भाष्य, टीका इ. सर्व नैसर्गिकपणे संस्कृतमध्येच लिहिले गेले. कालांतराने जनसामान्यांना त्याचे अध्ययन करणे कठीण होऊ लागले. ते साहित्य मोजक्या लोकांपर्यंतच राहण्याचा धोका निर्माण झाला. 'आपण तरावे आणि इतरांनाही तरून जाण्यास मदत करावी अशी दैवी मनोवृत्ती असलेल्या संतजनांना, कविजनांना हे योग्य वाटले नाही. आद्य मराठी कवी मुकुंदराज, त्यानंतर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज आदि अनेकांनी संस्कृतातील ज्ञान मराठीत आणले. त्याचे मोठे रसमधुर आणि बिनतोड समर्थनही केले. विवेकसिंधूकार मुकुंदराज म्हणतात -

जन्हि रुड्चिये झाडी। भरती मधाचिया कावडी।

तन्हि हिंडावयाची आडपाडी। का पडो द्यावी।। पू.१.१४

- रुईची झाडे सर्वत्र भरपूर असतात. त्यांनाच जर मधाने भरलेली मोठी मोठी फळे लागली तर मग मधासाठी जंगलातील मधमाशांची पोळी शोधण्याची बिकट खटपट करण्याची गरजच पडणार नाही.

ज्ञानेश्वरमाउलींचे म्हणणे तर प्रसिद्धच आहे की -

राजहंसाचिये चालणे। भूतळी जालिया शाहाणे।**आणिके काये कोणे। चालावेचि ना।। ज्ञा.१८.१७१३**

असो. सांगायचे तात्पर्य इतकेच की आजही अनेक रचनांचा अनुवाद होऊनही तत्त्वज्ञानपर, वेदान्तपर बरेच वाङ्मय केवळ संस्कृतमध्ये ग्रंथरूपाने उपलब्ध आहे. भगवान शंकराचार्यांच्या वाङ्मयाचा तर बराचसा अनुवाद मराठीत झाला आहे, पण त्यांच्या शिष्यपरंपरेतील अधिकारी व्यक्तींनी लिहिलेल्या ग्रंथांचा अनुवाद मराठीत उपलब्ध असल्याचे ज्ञात नाही. ह्या ग्रंथाचे लेखक, आमचे श्रीगुरु प. पू. डॉ. श्रीकृष्ण द. देशमुख (मुरगुड) ह्यांनी मात्र नैष्कर्म्यसिद्धी भावदर्शन, संक्षेप शारीरक भावदर्शन आणि प्रस्तुत ग्रंथाची रचना करून ही त्रुटी दूर करण्याचा डोळस आणि यशस्वी प्रयत्न केला आहे. आज जीवनशैली कितीही बदललेली असली आणि माणूस कितीही प्रगत झालेला असला, तर ह्या सर्वांच्या पलीकडे जाऊन, खरी सुखरूपता प्राप्त करण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्यांची, 'मी'चा शोध घेणाऱ्यांची, आत्मसुखाचा अनुभव घेण्याची इच्छा असणाऱ्यांची संख्या कमी झालेली नाही, उलट ती वाढतेच आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. ही भावना एका विशिष्ट वयोगटाची मिराशी राहिलेली नाही. तरुण पिढीलाही ह्या विषयामध्ये रुचि आहे असे दिसून येते. आजच्या युवा पिढीतील अनेक बुद्धिमान तरुणांना - विशेषतः ३५ ते ५० वयोगटातील मंडळींना, अद्वैत तत्त्वज्ञान नीट समजावून घ्यावे, साधनामार्गावर चालावे, 'वेदान्तसाक्षर' व्हावे अशी ओढ आहे. ह्या सर्व मुमुक्षूंना योग्य मार्गदर्शनाची अपेक्षा आहे. अशा सर्वांना उत्तम, अधिकारसंपन्न आणि आजच्या भाषेत वेदान्त समजावून सांगणाऱ्या, वेदान्ताची गूढता आणि दहशत कमी करणाऱ्या ग्रंथसंपदेची आवश्यकता आहे. डॉ. श्री. द. देशमुख ह्यांनी विविध विषयांवर अशी फार मोठी आणि उपयुक्त ग्रंथसंपदा निर्मिली आहे. त्या वैभवशाली भांडारातील हे नवीनतम रत्न होय. सर्वांनाच त्याचा उपयोग होईल ह्या विश्वासासह हा ग्रंथ आज प्रकाशित करित आहोत. त्याचे स्वागतच होईल आणि एक त्रुटी भरून निघेल ही खात्री आहे.

ह्या ग्रंथाच्या संपादन आणि अक्षरजुळणीच्या कामी आमच्या ज्येष्ठ गुरुभगिनी डॉ. ज्योत्स्नाताई पाटणकर, रत्नागिरी ह्यांनी अत्यंत मोलाचे सहकार्य केले. त्या केवळ अक्षरजुळणीकारच नाहीत तर अध्यात्मशास्त्राच्या जाणकारही आहेत. त्यामुळे अक्षरजुळणी आणि संपादन (वा उलट क्रमानेही म्हटले तरी चालेल) त्यांनी समर्थपणे सांभाळले. ह्या कामात त्यांना सौ. मुक्ता वाळवेकर, हैद्राबाद ह्यांनी मदत केली. ह्या सर्वांप्रति श्रीकृपा न्यास कृतज्ञता व्यक्त करित आहे.

अशा ह्या उत्तम ग्रंथास अत्यंत अधिकारी, जाणत्या, सर्वप्रिय अशा वंदनीय प. पू. गोविंददेवगिरिजी महाराज ह्या महापुरुषाचे स्वस्तिवाचन प्राप्त व्हावे हे ईश्वराचेच नियोजन. ह्यापूर्वी प. पू. डॉ. श्री. द. देशमुखरचित 'नैष्कर्म्यसिद्धि भावदर्शन' व संक्षेप शारीरक भावदर्शन' ह्या दोन्ही ग्रंथांना आशीर्वादपर पुरस्कार देऊन त्यांनी आम्हास उपकृत केले आहे. हाच सुखकर सुयोग ह्याही ग्रंथाच्या वेळेस झाला हे आमचे सौभाग्य. त्यांनी हे लेणे ह्या ग्रंथाच्या अंगावर चढविले आणि त्याचे सौंदर्य वृद्धिंगत केले, खुलविले त्याबद्दल पदवंदनपूर्वक कृतज्ञता व्यक्त करतो.

श्रीगुरूंनी त्यांच्या ह्या ग्रंथपुष्पाचे प्रकाशन करण्याची संधी आम्हाला देऊन मोठाच अनुग्रह केला आहे. त्यासाठी आम्ही श्रीकृपान्यासाचे सर्व पदाधिकारी श्रीगुरू प. पू. डॉ. श्री. द. देशमुख ह्यांना वंदन करून कृतज्ञता व्यक्त करतो.

इति लेखनसीमा

मोहन वैद्य

अध्यक्ष,

श्रीकृपा न्यास, नागपूर

॥श्री॥

भूमिका

मी स्वतः पारंपरिक पद्धतीने, संस्कृत, न्याय व व्याकरण ह्यांच्या साह्याने वेदान्तशास्त्राचे गुरुमुखातून श्रवण केलेले नाही. श्रीगुरू शंकरमहाराज खंदारकर ह्यांच्या असीम कृपेने जो अभ्यास झाला आहे, त्याच्या आधारे हे लेखन केले आहे. बृहदारण्यक उपनिषदावर भाष्य करतांना भगवान शंकराचार्यांनी आरंभभाष्य केले आहे. त्यावर त्यांचे महान शिष्य श्रीसुरेश्वराचार्य ह्यांनी वार्तिकाची रचना केली असून ती आचार्यांच्या पसंतीस उतरली आहे. ह्या वार्तिकातील अनेक विषयांवर अनेक भाष्यकारांनी भाष्य केले आहे. उदा. शबरस्वामी व प्रभाकर. ह्या भाष्यांचा अत्यंत माफक परामर्श ह्या ग्रंथात घेतला असून मूळ संहितेशी निष्ठा सांभाळण्याचा प्रयत्न केला आहे. जागोजागी जैमिनी महामुनींच्या दर्शनाचा उल्लेख अपरिहार्यपणे होतो. माउंट अबू येथील श्रीशंकर मठाचे स्वामी महेशानंदगिरिमहाराज ह्यांच्यातर्फे प्रसिद्ध झालेल्या हिंदी टीकानुवादाचा प्रामुख्याने मागोवा घेत हे लेखन केले आहे. त्या टीकेत अन्य बऱ्याच शास्त्रकारांच्या मतांचा व वेगवेगळ्या विषयांच्या वेगवेगळ्या स्पष्टीकरणांचा समावेश आहे. ती थोड्याफार फरकाने सारखीच असली तरी त्यातील सूक्ष्म फरक लक्षात आल्यावर मन हरखून जाते. पण त्यामुळे मूळ विषय काहीसा बाजूला पडत असल्याचे लक्षात आल्याने त्यांचे उल्लेख टाळले आहेत.

मूळ संस्कृत भाषेतील मोठमोठ्या वेदान्त ग्रंथांची हिंदी भाषांतरे भरपूर उपलब्ध आहेत. इंग्रजी भाषेतही थोड्याफार प्रमाणात ती आहेत. पण मराठी भाषेत मात्र एक पंडित जोगशास्त्री यांचे पंचदशी वगळता अन्य ग्रंथांवर लेखन झाले नाही. उदा. नैष्कर्म्यसिद्धी, संक्षेप शारीरक व प्रस्तुत वार्तिक इत्यादी. तसे लेखन असावे ह्या तीव्र इच्छेने प्रस्तुत लेखकाने 'दुधाची तहान ताकावर' ह्या न्यायाने काही प्रयत्न केले आहेत. ह्या लेखनाला ग्राहक/वाचक खूपच कमी असूनही तसे साहस केले आहे. काशी, उत्तरकाशी, शंकराचार्यांचे मठ, हृषिकेश व हरिद्वार इत्यादी महान तीर्थक्षेत्रात पंडिती वळणाचे संप्रदाय चालू असून त्यात शांकर तत्त्वज्ञानाला विरोधी विचारांचाही समावेश आहे. उदा. शतदूषणी ह्या मोठ्या ग्रंथात विशिष्टाद्वैत मताचे तत्त्वज्ञान मोठ्या हिरीरीने उचलून धरले आहे. महाराष्ट्रात कोठेतरी महानुभाव संप्रदायाचे मठ चालू असल्याचेही दिसते.

हे वार्तिक लिहितांना एक प्रकर्षाने जाणवले की जागोजागी तर्कयुद्धाने परस्परांवर कुरघोडी केली आहे. संस्कृतातील समास सोयीने सोडवून घेतले आहेत. उलटमुलट तर्क मांडून सरळ विचार करणाऱ्यांची पंचाईत केली आहे. एका तत्त्वज्ञानाने दुसरे तत्त्वज्ञान सोयीनुसार मांडले वा खोडले आहे. खुद्द ग्रंथरचनेत कर्माने मोक्ष नाही हा सिद्धान्त पटवतांना कित्येक श्लोक खर्ची पडले आहेत. साधनेत तत्त्वप्रसंख्यानाची गरज नाही हे पटवता पटवता शेवटी किचकट विधाने केली आहेत. ज्ञानकाण्डाचे व कर्मकाण्डाचे अधिकारी वेगळे नाहीत हे पूर्वपक्षाचे म्हणणे ह्या दृष्टीने खरे आहे की कर्मकाण्ड निष्काम केल्यास तो कर्मकाण्डी पुढे ज्ञानकाण्डाचा अधिकारी होऊ शकतो. एकाच वेळी

तो दोन्ही काण्डांचा अधिकारी होऊ शकत नाही. दोन्ही काण्डांची फळेही वेगळी आहेत. वेदातील ब्रह्मज्ञान सांगणारा भाग अर्थवादात्मक आहे असा आग्रह कर्मठांनी धरला आहे. मोक्ष नित्यसिद्ध असून तो साध्य नाही. शिवाय तो पुरुषाधीनही नाही हे लक्षात घेऊनही एक प्रकर्षाने जाणवणारी बाब म्हणजे सर्वच तत्त्वज्ञानांचे सूक्ष्मातिसूक्ष्म पदर उलगडून दाखविण्याचे विद्वान विचारवंतांचे सामर्थ्यही आहे. या सर्वांच्या काळी जे सामाजिक, राजकीय व आर्थिक स्थैर्य होते, त्याचा हा परिणाम आहे काय? अर्थात ह्या सर्व पंडितांचा कालनिर्णय झाल्याशिवाय ह्या प्रश्नाचे खरे उत्तर मिळणार नाही. तरी ह्या सर्वांचा विचारवंतांवर कमीअधिक परिणाम होतो हे मान्य करण्यात अडचण नसावी. ह्या विचारवंतांच्या कालखंडात अनेक विचारधारांचे अनेक संप्रदाय प्रचलित होते. त्यामुळे प्रत्येक सांप्रदायिकाला आपले तत्त्वज्ञान मांडतांना अन्य मतमतांतरांचा परामर्ष घेणे भाग होते. चालू घडीला, निदान महाराष्ट्रात तरी संतवाङ्मयाच्या प्रभावी मांडणीमुळे, संतांच्या असीम प्रभावामुळे व त्यातील शांकरअद्वैतवेदान्ताला भक्तीची जोड देऊन केलेल्या मांडणीमुळे अन्य संप्रदाय नगण्य झाले आहेत. वारकरी संप्रदायाची प्रचाराची यंत्रणाही जबरदस्त आहे. वार्षिक भागवत सप्ताह, अखंड कीर्तने, प्रवचने व भजनांच्या माध्यमातून मध्यवर्ती प्रभावी संघटना नसूनही ती चालू आहे. आळंदी, देहू, पंढरपूर, पैठण, आपेगाव इत्यादी ठिकाणी वारकरी शिक्षणसंस्था कार्यरत असून त्यांना प्रतिसादही उत्तम मिळतो. ह्या प्रभावामुळेच वार्तिकासारख्या ग्रंथांचा अभ्यास मागे पडला. पंचदशीसारखे ग्रंथ तेथे पाठ-प्रवचनात प्रचलित आहेत. ह्या वार्तिकाची विषयसूची पाहिली तरी त्यात कोणत्या विषयाचा किती ऊहापोह केला आहे व तो काही वेळा केसाचा उभा छेद घेण्यासारखा कसा आहे ह्याचा अंदाज येईल. उदा. वेदान्ताचे तात्पर्य कर्म सांगण्यात आहे हे सिद्ध करण्यासाठी मीमांसकांचे ७१ श्लोक खर्ची पडले आहेत. हा सर्व विषय मुख्यतः महर्षि जैमिनींचा आहे. भगवान शंकराचार्य मानतात की कर्मकाण्डात अखेरचा शब्द जैमिनींचा असला तरी ज्ञानकाण्डात निश्चितच तो नाही. प्रसंख्यानाच्या आवश्यकतेसाठी व त्याच्या निरासासाठी ५५ श्लोक लागले आहेत. ह्यावरून हा विचार किती क्लिष्ट असावा ह्याचा अंदाज येतो. पाठपाठांतरासाठी आवृत्ती (प्रसंख्यान) आवश्यक आहे म्हणजे वेदपठण आवृत्तीशिवाय होणार नाही. साधनेसाठी (उदा. नामसाधना) प्रसंख्यान हवेच. पण जीवब्रह्मैक्याचे दृढ अपरिवर्तनीय अपरोक्ष ज्ञान झाल्यावर त्याच्या रक्षणासाठी प्रसंख्यानाची मुळीच गरज नाही हा एकच मुद्दा ह्या सर्व ऊहापोहाचा आहे. अभाव हे तत्त्व खंडित करण्यासाठी ४० श्लोकांचा उपयोग केला आहे. त्यासाठी बराच शाब्दिक, तात्त्विक व तार्किक खटाटोप केला असून केवळ 'नसणे' सिद्ध होत नाही एवढेच त्याचे तात्पर्य आहे. कर्मकाण्डातील नियोगावर अशीच चर्चा केली आहे.

वरील सर्व विचार केला तरी एक नक्की की वार्तिकाचा हेतूच मुळात प्रत्येक पारमार्थिक बाब अतिशय स्पष्ट करणे हा आहे. आणखी काही हेतू पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. सांगितलेला विषय अधिक स्पष्ट करणे.
२. सांगावयाचा राहिलेला विषय सांगणे.

३. कोठे अपूर्णता असल्यास ती पूर्ण करणे (कात्यायनाचे पाणिनी भाष्य).

खरे तर भगवान शंकराचार्यांच्या आरंभभाष्यात किंवा सुरेश्वराचार्यांच्या वार्तिकातही असे दोष असणे संभवत नाही. पण कोणी टीकाकाराने, त्याला विषयाचे यथार्थ ज्ञान नसल्याने चुकीचे अर्थ करणे शक्य आहे.

वारकरी पंथ सर्वसमावेशक आहे. त्याचे मूळ ह्या वार्तिकात आहे असे म्हणता येते. अधिकाराच्या संदर्भात सांगतांना त्यांनी 'सर्व पुरुषाणाम्' अशी शब्दयोजना करून हे सुचविले आहे. सर्वांनी अधिकारी असण्यात कोणतीच अडचण नाही. त्या संबंधी तर्क असा की, - ज्या अर्थी सर्वांना निर्भेळ सुखाची अपेक्षा असते, त्या अर्थी त्यांना मोक्षाचीच अपेक्षा आहे (श्लोक २९०). परंतु ते सर्व विवेक, वैराग्य, मुमुक्षुत्व इत्यादींनी युक्त असतीलच असे नाही. 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये' हे गीतावचन असे सांगते की तसे फारच क्वचित असतात. 'या रे या रे लहानथोर। हो का याति भलते नर।' हे वारकरी संप्रदायाचे घोषवाक्य आहे. मोक्षाची मीमांसा संप्रदायाचे माध्यमातून त्यांना समजली तर ते सर्व मुमुक्षू होऊ शकतात. रैक गाडीवानाचे उदाहरण प्रसिद्ध आहे. हा सर्व विचार अधिकारासंबंधी टोकाचा निर्णय होऊ नये ह्यासाठी केला आहे.

निष्काम स्वधर्माचरणाने चित्तशुद्धी होते व ती मोक्षासाठी मोठीच मदत करते. असे असले तरी धर्म व आत्मज्ञान ही संपूर्ण भिन्न आहेत (श्लोक ६८०). कालपरत्वे स्वधर्माच्या व्याख्या वर्णाश्रमाला धरून करता येणे कठीण आहे हे मान्य करण्यास आढेवेढे घेण्याची जरूर नाही. जुन्याकाळी मृगया (शिकार) हा राजधर्म होता. आता मंत्र्याने शिकार केल्यास त्याला तुरुंगात जावे लागते. राजा ही संकल्पनाच संपल्यात जमा आहे. स्वधर्माची व्याख्या जवळजवळ पूर्णपणे बदलली आहे. त्यामुळे सर्वच स्वधर्म 'भयावह' झाले आहेत असे म्हणावे लागते. कलियुगासंबंधी जेवढे भाकित पाराशरस्मृतीत केले आहे ते खरे होत आहे. व्रतबंधविधीला सोहोळ्याचे स्वरूप आले असून गणपती उत्सवासारख्या उपासनांना बाजारी रूप येत आहे. हे सर्व लक्षात घेऊन स्वधर्माच्या कालसंगत व्याख्या करण्याची आवश्यकता नाही असे म्हणता येईल का? शेजारधर्म, मातृपितृयज्ञ इत्यादिकांना स्वधर्माचे रूप देणे शक्य आहे. व्यवसायधर्म, बंधुधर्म, राष्ट्रधर्म, आरोग्यधर्म, कुटुंबधर्म ते वाहतुकधर्म इत्यादी कल्पनांना आकार देणे शक्य आहे. धर्माचा संबंध रंगीत झेंड्यांशी, झेंड्यांचा संबंध काठीशी व काठीचा संबंध येतो आक्रमकतेशी. ह्याने कोणाला काय मिळणार?

श्लोक ८५३ च्या टीकेच्या निमित्ताने पाच पुरुषापराध व त्यांच्या निवृत्तीचा विचार केला आहे.

१. विषयभोगांची इच्छा. ही इच्छा शमदमांच्या अभ्यासाने हळू हळू कमी होते.
२. वेदान्ताच्या श्रवणाने ब्रह्मज्ञान होणार नाही. ह्या अपराधाची निवृत्ती यथार्थश्रवणाने वेदान्ताच्या तात्पर्याच्या निश्चयाने होते. त्यासाठी ब्रह्मसूत्रांच्या पहिल्या अध्यायाच्या अभ्यासाचा उपयोग होतो.
३. ब्रह्माचाही बाध होतो अशी कल्पना. ह्याची निवृत्ती शास्त्राच्या मननाने होते. मननासाठी ब्रह्मसूत्रांच्या दुसऱ्या अध्यायाची मदत होते.

४. ब्रह्मसाक्षात्कार होऊनही तो साक्षात्कार नाही असा भ्रम.

५. मोक्ष हा पुरुषार्थ नाही. चौथ्या व पाचव्या अपराधांची गणना विपरीत भावनेत होते. तिच्या निवृत्तीसाठी ब्रह्मसूत्रांच्या अनुक्रमे तिसऱ्या व चवथ्या अध्यायाची मदत होते. काच जशी जशी पुसावी तशी तशी ती स्वच्छ होत जाते त्याप्रमाणे ह्या सर्व साधनांनी दृढ, अपरिवर्तनीय, अपरोक्षता येते.

वार्तिकावरील लेखनात वादधुरंधर तार्किकांचा बराच विचार केला गेला आहे. आनन्दपूर्ण मुनीन्द्र असे म्हणतात की श्रुती स्वतःच्या स्वाभाविक सामर्थ्याने आनन्दरूप स्वरूपाचे 'आपात'ज्ञान उत्पन्न करते पण असंभावनादी दोषांचा निरास करण्यासाठी युक्ती वा तर्काचा वापर उपयोगी पडतो. म्हणजे त्यामुळे सद्योमुक्ती हे फळ असलेल्या (प्रयोजन) अखण्ड अपरोक्ष ज्ञानाला ती उत्पन्न करते. आपात ह्या शब्दाचा अर्थ 'असंभावना, विपरीत भावनाऽअभिभूतम्' असा केला असून त्याने असे कळते की शास्त्राने आपातज्ञानच उत्पन्न होते. शास्त्रप्रकाशिका ग्रंथात 'युक्तिभिःसह तमेवार्थं लक्षणया वदन्ती' आणि 'युक्तिभिः लक्षणया बोधन्ती' असे सांगितले आहे. त्याने असे सुचविले आहे की 'यन्मनसा न मनुते', 'अप्राप्य मनसासह', 'नैषातर्केणमतिरापनीया' इत्यादी श्रुती लक्षात घ्याव्या. या श्रुती असे सांगू पाहतात की युक्तीसुद्धा स्वरूपाला सरळ सरळ विषय करित नाही. जसा शब्द हा स्वरूपसूचकत्वाने जवळ राहून स्वरूपाच्या बोधाला मदत करतो तशीच युक्ती सुद्धा करते. खरे तर तर्काचा मुख्य आधार शब्दच आहे आणि शब्दाला हवे तसे फिरवून घेणे हेच युक्तीचे स्वरूप आहे. वस्तू स्वतः स्फुरदरूप असली तरी तिच्या संबंधीचे सर्व चिंतन शब्दांनीच केले जाते. अव्यवहार्य वस्तूंचे असेच स्वरूप असते. शब्दाच्या आधाराशिवाय कोणताच विचार करता येत नाही. स्वरूपाचे बाबतीत शब्द व तर्क ह्यांचा कितीही उपयोग केला तरी तो सारखाच व्यर्थ आहे. आणि म्हणूनच भगवान आचार्य 'शब्दजालं महारण्यं चित्तभ्रमणकारणम्' असे म्हणतात. 'शब्द व बुद्धीशिवाय ज्ञान होत नाही व शब्दाने व बुद्धीने ते होत नाही' असा प्रकार ज्ञानाच्या बाबतीत आहे. अशा प्रकारे शब्द व तर्काचा उपयोग होत असला तरी स्वरूपज्ञान सापेक्ष नाही. शब्दादिकांनी स्वरूपावरील कल्पित आवरण दूर झाल्याने त्यांना पारमार्थिक गुन्हेगार समजून सापेक्षतेचा आरोप करणे ठीक नाही.

श्रीसुरेश्वराचार्य ह्यांचे हे वार्तिक वेदान्तदर्शनसाहित्यात सर्वात विस्तृत आहे असे म्हणता येईल. ह्याचा विशेष म्हणजे कर्म व ज्ञान ह्यांच्या समुच्चयाचे सर्व दरवाजे त्यात बंद केले गेलेले आहे. हा भाष्यग्रंथ असला तरी ह्याचा स्वतंत्र ग्रंथ म्हणूनही अभ्यास केला जाऊ शकतो. आचार्य आनंदगिरिंनी ह्या वार्तिकावर 'शास्त्रप्रकाशिका' हा ग्रंथ लिहिला असून त्याचा आधार घेतल्याशिवाय ह्या वार्तिकाचा यथार्थ अभ्यास होणारच नाही असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. शिवाय हरिहरकृपालु, जपानचे सून हिनो, व्यंकटरमण अय्यर यांच्याही लहानमोठ्या टीका आहेत. ह्या वार्तिकाचा समग्र अभ्यास हे मोठ्या धैर्याचे काम असून सदर ग्रंथात तो थोडक्यात केला आहे. कारण लेखकाजवळ तेवढे धैर्य व क्षमता नाही. हा केवळ विनय नसून वास्तव आहे.

बृहदारण्यकोपनिषद् सम्बन्धभाष्यवार्तिक भावदर्शन
अनुक्रमणिका

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
मंगलाचरण	१	१
ग्रंथाचा उद्देश - प्रतिज्ञा	२	६
उपनिषद् शब्दाचा अर्थ	३	७
या उपनिषदाला बृहदारण्यक म्हणण्याचे कारण	९	१०
उपनिषदाच्या अभ्यासाचे फळ	१०	१०
अधिकारी - भाष्य तात्पर्य	११	१०
संन्यासाचा वेदान्तासाठी अधिकार	१२	११
संसारकारणाच्या निवृत्तीचे साधन	१५	१३
वेदान्ताचा विषय	१६	१३
समुच्चय व प्रसंख्यानाची गरज नाही	१८	१४
शंका - ज्ञानकाण्ड व कर्मकाण्डाचे अधिकारी वेगळे नाहीत	२०	१५
समाधान - दोन्ही काण्डांची फळे, साधन व अधिकारी वेगळे आहेत	२३	१६
स्वर्गाप्रमाणे मोक्ष हा साध्य नाही	२६	१८
ज्ञान पुरुषाधीन नाही	३०	१९
शंका - कर्मच मोक्षाचा उपाय आहे असे श्रुती सांगते	३२	२०
शंका - विधी व निषेध हेच वेदार्थ आहेत	३५	२२
परिशेषन्यायाने ह्याचे समाधान शक्य	३८	२३
शंका - मोक्ष क्रियेनेच लाभतो, त्यासाठी आवश्यक असलेल्या कर्माचे स्वरूप	४०	२३
शंका - आत्मज्ञानरूपी फळ सांगणारी श्रुती अर्थवाद आहे	४३	२३
कर्माने नित्यप्राप्त मोक्षाची प्राप्ती नाही	४६	२६
असंग आत्म्याचा कर्माशी संग शक्य नाही	५१	२७
आत्मा कर्ता मानला तर मोक्ष शक्य नाही	५५	२८
शंका - आत्मा कर्ता आहे	५८	२९
समाधान - मग मोक्षही शक्य नाही	५९	२९
शक्ती व शक्य ह्यांची परीक्षा	६०	३०
शक्तीचे कार्य व्यक्त न होणे हाच मोक्ष ह्याचे खंडन	६५	३२

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
धर्म व कर्तृत्व व्यक्त झाले नाही तरी मोक्षाचा संभव नाही	६६	३२
शक्तीचे अस्तित्व असेल तर मोक्ष संभवत नाही	६७	३३
निषिद्ध व काम्य कर्मे सर्वथा सोडणे शक्य नाही	७१	३४
उपाय संदिग्ध असेल तर तो करावासा वाटत नाही	७२	३५
‘काम्य कर्मे वर्ज करणे हे मोक्षाचे साधन आहे’ ह्याला प्रमाण नाही	७५	३६
काम्य कर्मे सोडल्याने मोक्ष मिळणे संभवत नाही	७९	३८
नित्य कर्मे करून देहाचे कारण (अज्ञान) नष्ट होत नाही	८२	३९
ज्ञान हे मोक्षाचे साधन आहे हे बोलणे सप्रमाण आहे	८६	४१
कर्माने चित्तशुद्धी होते म्हणून केवळ परंपरेने ते मोक्षासाठी उपयुक्त आहे	८७	४१
‘ब्रह्मजिज्ञासा होण्यासाठी संस्कार करणारी कर्मे आयुष्यभर करावी लागतील’ ह्या शंकेचे निरसन	८८	४२
पूर्वी केलेल्या कर्मांचे फळ म्हणून ब्रह्मचर्यातून संन्यासबुद्धी होते	८९	४२
इष्टकर्मादी कर्मांचे भोग्य फळ असते. ज्ञानाहून वेगळे असल्याने ते मोक्षाचे उपाय नाहीत	९२	४३
नित्यकर्मांलामुद्धा फळ आहे	९६	४५
मोक्षाला कर्तृत्व असेल तर मोक्षाची आशाच नको	९८	४६
मीमांसकमत हास्यास्पद आहे	१०१	४६
आत्मज्ञान कर्मांग नाही	१०२	४७
आत्म्याला ब्रह्मरूपता येणे हाच मोक्ष	१०९	४९
कर्तृत्व अज्ञानाचे आहे	१११	५०
अज्ञान्यालाच कर्माधिकार आहे	१२२	५३
वेदान्ताने अज्ञानाचा निरास होतो म्हणून ज्ञान कर्मांग नाही	१२३	५३
ज्ञानाचे फळ सांगणारी श्रुती अर्थवादात्मक आहे ह्या मताचा निरास	१२६	५५
मुमुक्षूने कर्मांचा त्याग करावा	१३०	५६
तत्त्व समजल्यानंतर पहिल्याप्रमाणे अज्ञान नसते	१३६	५७
चार्वाकांच्या शंकेचा निरास - आत्मा विकारी नाही	१४१	५९
कर्तृत्व इ. विकार अविद्येच्या कल्पना आहेत	१४८	६१
‘अहं’च्या अनुभवामुळे कर्तृत्वादी आत्मधर्म आहेत असे सिद्ध होत नाही	१४९	६२
नैयायिक इच्छा इ. धर्म आत्म्याचे मानतात ते योग्य नाही	१५३	६३
‘इच्छा निर्माण होण्यासाठी ईश्वर कारण आहे’ ह्या शंकेचे निराकरण	१५८	६३

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
वृत्तीत प्रगटलेल्या आत्म्यामुळे अविद्या निवृत्त होते	१५९ पू.	६५
प्रत्यक्षादिकांमध्ये फळरूप मानलेली संवित् हेच वेदान्ताचे तात्पर्य आहे	१५९ उ.	६६
सोपाधिक ब्रह्म प्रत्यक्षादिकांचा व निरुपाधिक ब्रह्म वेदान्ताचा विषय आहे	१६०	६७
प्रमाणांचे प्रामाण्य ब्रह्मानुभवापर्यंतच आहे	१६२	६७
कर्मकाण्डाला व्यावहारिक प्रामाण्य आहे	१६४	६८
विवेकी साधकाला कर्मत्यागाचा अधिकार आहे	१६५	६९
भेदाभेदवादी समुच्चय सांगतो त्याचे समाधान	१७०	७१
अद्वैतावर भेदाभेदवाल्यांचा आक्षेप	१७३	७२
ह्या आक्षेपाचे समाधान	१७६	७३
अविद्या अनुभवसिद्ध आहे, प्रमाणसिद्ध नाही	१७७	७४
अविद्या वास्तविक नाही ह्याविषयी अनुमान	१८०	७५
अविद्येचे असाधारण लक्षण	१८१	७५
कल्पनांवर आधारित भेदाभेदवाद मानण्यासंबंधी शंकेचे निराकरण	१८२	७५
अखण्डार्थज्ञानाने अविद्येची कार्यासह निवृत्ती	१८३	७६
रूढीप्रमाणे द्वैतच सत्य आहे, अद्वैत नाही ह्या शंकेचे निराकरण	१८६	७७
आत्मज्ञान अपरोक्ष नाही ह्या मताचे खंडन	१९०	७८
श्रुतिमताने कर्म हे पुरुषार्थाचे साधन आहे ह्या मताचे खंडन	१९१	७९
कर्माने परंपरेने (क्रमाने) मोक्ष मिळतो	१९२	७९
विहित कर्मातर्गत नसले तरी आत्मज्ञान श्रुतिसिद्ध आहे	१९३	७९
ज्ञानाचे फळ ज्ञान्यांनी अनुभवानेच सिद्ध केलेले असते म्हणून निःसंशय मोक्ष हा पुरुषार्थ आहे	१९९	८१
शंका - 'शोकातून सुटका' हे केवळ आत्म्याच्या स्तुतीसाठी श्रुती सांगते	२००	८१
समाधान - शोकातून सुटका हे सुद्धा फळच आहे, केवळ स्तुती नाही	२०१	८१
प्रत्यक्ष अनुभवाला येणारे दुःख व आनंद सांगणारी श्रुती यात विरोध नाही	२०३	८२
'सिद्धान्त्याचे मत मनोराज्य आहे' ह्या आक्षेपाची मांडणी व समाधान	२०४	८३
महावाक्यचिंतनाने प्रत्यगात्म्याचा अपरोक्ष साक्षात्कार होतो	२०६	८४
'तू दहावा आहेस' ह्या दृष्टान्ताने 'तत्त्वमसि'चा साक्षात्कार होतो	२११	८५
संन्यास ज्ञानाला सहायक आहे	२१४	८६
सर्व लोक कर्मत्याग का करीत नाहीत ह्या शंकेचे समाधान	२१८	८८
नित्यकर्माच्याही त्यागात कठश्रुती प्रमाण आहे	२२२	८९

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
केवळ कर्म ज्ञानाचे कारण नाही	२२४	९१
संन्यासाने ज्ञान मिळते ह्याला श्रुती प्रमाण आहे	२२५	९१
साक्षात्कार फळरूप असल्याने त्यात अधिकाराचा विचार नाही	२२७	९२
जीवाच्या वृत्तिव्याप्तीने अविद्या निवृत्त होते	२३०	९३
आत्माच उपाधिभेदाने प्रमाता होतो	२३१	९३
आत्मज्ञानाला विधी नसतो	२३२	९४
चार प्रकारच्या क्रियांच्या फळाहून मोक्ष सर्वस्वी वेगळा आहे	२३६	९५
ब्रह्म उपासनाविधीचे शेष नाही	२३७	९५
वेदान्तात विधी सांगितलेला नसणे हा दोष नाही	२३८	९६
ज्ञानविधीला नियोज्य नाही	२३९	९६
ब्रह्माचा विधीशी संबंध मानावा लागतो (प्राभाकरमत) ह्याचे समाधान	२४१	९७
जैमिनीने धर्म व कर्मविचार केला आहे, सर्व वेदांचा केलेला नाही	२४२	९७
बारा अध्यायी मीमांसेचा धर्म हाच विषय असून ती क्रियाच सांगते	२४३	९८
धर्माच्या (कर्माच्या) प्रमाणाने ब्रह्माचे निराकरण शक्य नाही	२४४	९९
वेदान्तप्रामाण्याचा ब्रह्ममीमांसाशास्त्रानुसार निर्णय होतो	२४५	९९
कर्म व ज्ञान, दोन्ही काण्डे स्वविषयात प्रमाण आहेत	२४६	१००
ब्रह्म भावनारूप विधीचा शेष नाही	२४८	१०१
वेदान्तमतात साध्य-साधना-साधक नाही	२४९	१०१
जीव ब्रह्माचा विकार मानून उपस्थित केलेली शंका	२५२	१०२
त्याचा अंश मानून समाधान	२५४	१०३
विकार मानून समाधान	२५६	१०३
वास्तविक अंश व विकार दोन्ही नाही	२५८	१०४
संसार अविद्येमुळे अध्यस्त आहे	२६५	१०६
सर्वच मोक्षवादी ज्ञानाने मोक्ष मानतात	२६६	१०५
ब्रह्माचे अंश, विकार इ. तात्पुरते का स्वीकारले	२६७	१०६
लोकान्तरप्राप्ती हा मोक्ष नाही	२६८	१०७
आम्नाय सांगणारे सूत्र वेदान्ताला विषय करीत नाही	२७१	१०७
मीमांसकांच्या सूत्रातही वेदान्ताला विधीचा शेष मानलेला नाही	२७४	१०८
वेदान्तवचने व कर्मविधिवचने अत्यंत भिन्न आहेत	२७५	१०९
कर्मकाण्ड व ज्ञानकाण्ड एकच असल्याची शंका	२७६	१०९

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
शंकेचे समाधान	२७७	१०९
उपनिषदांनी अधिकाऱ्यालाच साक्षात्कार होतो	२८१	१११
ज्ञानाच्या अधिकाराचे साधन	२८३	१११
सर्व कर्मे केल्यावरच ज्ञानाचा अधिकार प्राप्त होतो अशी शंका	२८४	११२
शंकेचे समाधान	२८६	११२
एकच अधिकारी एका वेळी दोन्ही काण्डांचा अधिकारी होऊ शकत नाही	२८८	११३
ब्रह्मकाण्डाशिवाय मुमुक्षुत्व येत नाही	२८९	११३
प्रत्यक्ष फळ असल्याने ज्ञानाची इच्छा निर्माण होणे सोपे आहे	२९१	११४
ज्ञानाला प्रतिबंध असल्यास मोक्ष नाही	२९४	११५
श्रुतीने ज्ञानाची सफळता सिद्ध होते	२९६	११६
अभ्युदय व निःश्रेयस, दोन्ही एकदम का मिळू नयेत? (समुच्चयवादी)	२९८	११६
समाधान	३०६	११९
कर्माने मोक्ष नाही याला श्रुतिप्रमाण	३०८	११९
शंका - श्रुतीमध्ये कर्म सांगितले असल्याने कर्मत्याग (संन्यास) योग्य नाही	३०९	१२०
समाधान - उपनिषदांमध्ये संन्यासविधी सांगितला आहे	३१०	१२०
अधिकारी व त्याचे फळ ह्यासंबंधी भाष्यात केलेला उपसंहार	३१२	१२०
'दोन्ही काण्डांचा संबंध सांगू' असे म्हणून तसे स्पष्ट का सांगितले नाही?	३१३	१२१
समाधान	३१५	१२२
भाष्यारंभी वेदप्रामाण्य सिद्ध करण्याआधी दोन काण्डातील संबंध का सांगितला ह्या शंकेचे निरसन	३१६	१२२
दोन काण्डातील संबंध सिद्ध होत नाही	३१८	१२३
प्रतिज्ञेनंतर लगेच भाष्यकारांनी संबंध का सांगितला नाही त्याचा विचार	३१९	१२३
संबंध सांगून, प्रमाण नसल्याच्या शंकेचा निरास	३२०	१२३
शंका - केवळ नित्यकर्मेच यथार्थ असतात, काम्य नव्हे	३२१	१२३
समाधान - सर्वच कर्मे ज्ञानाला परंपरेने (क्रमाने) साह्य होऊ शकतात	३२२	१२४
कर्मकाण्ड व ज्ञानकाण्ड ह्या दोन्हीचा उद्देशच वेगळा असल्याने	३२३	१२४
ती परस्परांना प्रमाण होऊ शकत नाहीत		
सिद्धान्ताला मान्य असलेला काण्डांचा संबंधच सुसंगत आहे	३२५	१२५
शंका - मुमुक्षूला काम्य कर्माची गरज नाही	३२६	१२५
समाधान - फळ सोडून देऊन तीही करावीत	३२८	१२६

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
ज्ञानकाण्डातील विहित उपासनांनी क्रमाने मोक्षलाभ होतो	३२९	१२६
केवळ उपासनेने कैवल्याची प्राप्ती होत नाही	३३०	१२६
उद्गीथादी उपासनाही कर्मागच आहेत	३३२	१२७
वेदान्तात सर्वब्रह्मैक्य सांगतांना कर्माचा उपयोग सांगितला नाही	३३३	१२७
वाक्यप्रामाण्यामुळे आत्मज्ञान कर्मशेष ठरत नाही	३३४	१२८
प्रकरणप्रमाणादिकांनीही आत्मज्ञान कर्माग नाही	३३८	१२९
ज्ञानाचे फळ प्रत्यक्ष आहे. वेदान्तपठनाने पुण्य मिळविण्यासाठी उपनिषदे नाहीत	३४१	१३०
याग इत्यादीच ज्ञानाचे शेष आहेत	३४२	१३१
शंका - कामनापूर्तीशिवाय ज्ञान होणार नाही	३४३	१३१
समाधान - कामनासमाप्ती विवेकानेच शक्य आहे	३४५	१३१
कर्माने कामनानिवृत्ती व मोक्षप्राप्ती नाही	३४७	१३२
ब्रह्मानंदाचा साक्षात्कार झाल्याशिवाय कामनानिवृत्ती नाही	३४८	१३२
विषयदोषांचे सातत्याने चिंतन आवश्यक	३४९	१३२
ज्ञानासाठी प्रजापतिपद असणे अनिवार्य नाही	३५०	१३३
उपाधीमधील भिन्नत्वाने तत्त्व बदलत नाही	३५१	१३३
ब्रह्माची निर्विशेषता	३५२	१३३
उपाधीमध्ये असले तरी ब्रह्म निर्विशेष	३५४	१३४
कर्म व ज्ञानाच्या समुच्चयाने मोक्ष मिळतो या मताचे खंडन	३५७	१३५
शंका - द्रव्य, देवतादिकांच्या ज्ञानाशिवाय कर्म योग्य होत नाही	३६०	१३६
वेगवेगळ्या देवतांच्या उपासनांचाही समुच्चय होत नाही	३६१	१३६
आत्मज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय कधीही होणे शक्य नाही	३६२	१३७
ज्ञानाने कर्माची निवृत्ती होते	३६५	१३८
प्रमाण नसल्यानेही समुच्चय शक्य नाही	३६६	१३८
कर्माने अज्ञानाचे निवारण होत नाही	३६९	१३९
ज्ञान व कर्म ह्यांची तुलना नाही	३७०	१४०
कर्म परतंत्र व ज्ञान स्वतंत्र आहे	३७३	१४१
ज्ञानाशिवाय जन्म-मरण टळत नाही	३७४	१४१
प्रपंचविलयासंबंधी विविध शंका	३७८	१४३
शंकांचे समाधान	३८४	१४५

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
दृढ, अपरिवर्तनीय अपरोक्षज्ञान झाल्यावर पुन्हा अज्ञान नाही	३९२	१४८
प्रपंचविलय सांगणे हा शास्त्राचा हेतू नाही	३९३	१४९
अविद्या निवृत्त होताच प्रपंच निवृत्त होतो	३९७	१५०
कर्मविधी व ज्ञान यांचा अधिकारी एकच नाही	३९८	१५०
कर्म ज्ञानाचे शेष आहे यामुळे मुमुक्षू स्वर्ग इ. मिळवून ज्ञानाधिकारी कसा होईल?	४००	१५१
समाधान - स्वर्गाची अपेक्षा असल्याने कर्म ज्ञानशेष असू शकत नाही	४०२	१५२
शंका - मोक्षाकडे प्रवृत्ती होण्यासाठी आधी स्वर्गसुखाची इच्छा आवश्यक	४०३	१५२
समाधान - कर्मने ज्ञानाकडे प्रवृत्ती होते ह्याला प्रमाण नाही	४०४	१५२
कर्मविधी ज्ञानयोगाचा शेषही नाही	४०७	१५४
स्वर्ग हे मोक्षसाधन नाही. स्वर्गादी श्रुती अर्थवादपर नाहीत	४०९	१५४
केवळ विधिनिषेध पालनाने ज्ञानाकडे प्रवृत्ती होणार नाही	४१०	१५५
तीन प्रकारचे विधी - अपूर्व, नियम, परिसंख्या	४१२	१५५
अपूर्वविधी इतर विधींचे निवारण करीत नाही	४१४	१५५
'क्रियेने फळ मिळते' ह्या शास्त्रवाक्याला तेवढ्याच बाबतीत प्रामाण्य	४१६	१५६
शास्त्रानुसार सकाम विधींचा विचार	४१७	१५६
काम्य कर्मात फळ मुख्य असून यज्ञ गौण आहे	४२०	१५७
कर्मने कामनानिवृत्तीद्वारा वैराग्य येते ह्या शंकेचे खंडन	४२१	१५८
प्रपंचविलयाने ज्ञान होऊन मोक्ष मिळतो ह्या मताचे खंडन	४२४	१५८
कर्मकाण्ड व ज्ञानकाण्ड यांचा समुच्चय शक्य नाही	४२७	१५९
प्रकरण किंवा वाक्यप्रमाणाने 'ज्ञान कर्माचा शेष आहे' हे सिद्ध होत नाही	४२८	१६०
अर्थापत्तिप्रमाणाने 'आत्मविद्या प्रवृत्तीचे कारण आहे' हे सिद्ध होत नाही	४३५	१६१
मोक्षेच्छा व ऋणमुक्ती विचार	४३६	१६२
कर्मने मोक्ष नाही	४३७	१६२
ज्ञानाभ्यासाने मोक्ष नाही	४३८	१६३
आत्मज्ञान नित्यसिद्ध, अपरोक्ष आहे	४३९	१६३
वासनाक्षयासाठी कर्म आवश्यक असल्याने ज्ञान कर्माचा शेष आहे		
ह्या शंकेचे निरसन	४४०	१६३
शास्त्र प्रवृत्तिपर असल्याने सिद्धवस्तूविषयी शास्त्र प्रमाण नाही याविषयी विविध शंका	४४४	१६४

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
वरील शंकाचे समाधान	४५५	१६७
सर्व व्यवहारांमध्ये भोक्ता केंद्रीभूत आहे	४७२	१७२
आत्माच मुख्य वा सर्वश्रेष्ठ आहे	४७६	१७३
‘सर्वोऽपि’ ह्या संबंधभाष्यावरील वार्तिकाचा आरंभ - वेदान्त केवळ कार्याकडे प्रवृत्त करतो ह्याविषयी नियोगवादी मीमांसकांची व इतर मतांची मांडणी - पूर्वपक्षाची स्थापना	४७७	१७४
वरील मतांचे समाधान	५४२	१९३
कर्मकाण्ड व ज्ञानकाण्ड हे दोन्ही मिळून ‘सर्व वेद’ म्हणण्याचे औचित्य प्रमाणे कारक नसून बोधक आहेत	५५४	१९७
‘सर्वोऽपि’ ह्या वाक्याचे तीन प्रकारे स्पष्टीकरण	५५७	१९८
कर्मकाण्ड व ज्ञानकाण्ड ह्यांच्या प्रामाण्याची तुलना	५६१	१९९
अज्ञाताचे ज्ञान करून देते म्हणून वेदान्तशास्त्र प्रमाण आहे	५६३	२००
वेदान्तवाक्ये निष्फळ आहेत या शंकेचे समाधान	५६४	२००
शास्त्रप्रामाण्यानेच फळ ठरते - फळाविषयी शंका व समाधान अर्थवादाचे तीन प्रकार	५६५	२०१
भूतार्थवादाच्या उपयोगाने वेदान्त ज्ञापक असल्याची सिद्धी	५६८	२०२
ब्रह्म केवळ वेदान्तप्रमाणानेच कळते, अन्य कोणत्याही प्रमाणाने नाही	५६९	२०२
प्रत्यक्षादी प्रमाणांचा प्रमेय बनणारा कोणताही अर्थ अज्ञात नाही	५७०	२०२
‘तत्त्वमसि’ महावाक्याचा कोणत्याच प्रमाणाशी विरोध नाही	५७१	२०३
‘वेदान्ताचा विधिवाक्याशी संबंध आहे’ ह्या मताचे खंडन	५७२	२०३
(४७७-५४१ मधील) पूर्वपक्षाचे खंडन व वेदान्तप्रामाण्याचे समर्थन	५७३	२०४
‘शब्द कार्यकारकच असून सिद्धवस्तूमध्ये प्रमाण नाहीत’ ह्याचे निराकरण	५७५	२०४
‘तत्त्वमसि’ फक्त आत्मज्ञानाच्या बाबतीत सफळ आहे	५८०	२०६
‘वेदान्ताला अधिकारी असल्याने अधिकारविधी आहे’ याचे निराकरण	५८१	२०६
विधी प्रमाण नसून, स्पष्टार्थ सांगणारे वाक्यच प्रमाण आहे	५८४	२०७
नियोगाचा अर्थ व अद्वैत सांगण्याचा उद्देश	५८६	२०७
तत्त्वजिज्ञासा पूर्ण होणे हे देखील फळच आहे	५८८	२०८
प्रवृत्ती व निवृत्ती राग-द्वेषाने होते, केवळ वाक्याने नाही	५९०	२०८
‘वक्त्याच्या हेतुनुसार शब्दार्थ करता येतो’ ह्या मताचे निराकरण	५९३	२०९
शब्दसामर्थ्यानुसारच शब्दार्थ करता येतो हा निष्कर्ष	५९९	२१०

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
नियोगवादात शब्दशक्तीमध्ये वाढीव अर्थाच्या शब्दांना स्थान नाही	६०१	२११
शब्दशक्तीचे स्थान, त्याचे पाच विकल्प व त्यांचे विश्लेषण	६०२	२११
शब्दांची शक्ती कार्यात आहे असे मानले तर नियोग शक्य नाही	६०८	२१४
शब्दाची शक्ती दुसऱ्याशी संबंध आल्याने असते, कार्याशी नव्हे	६११	२१५
नियोग व कार्य ह्याविषयी ऊहापोह	६१६	२१६
शब्दार्थ समजून घेतल्यावर प्रवृत्ती स्वतःच होते, नियोगाने नाही	६१८	२१६
नियोगाची आठ रूपे व त्यांचे खंडन	६२१	२१७
नियोगाला उत्पत्त्यादी सहा विकार नाहीत	६२६	२१८
नियोग पुरुषार्थाला सिद्ध करीत नाही	६२७	२१९
कार्यतेलाच नियोगाचे स्वरूप मानण्याचे खंडन	६३०	२१९
नियोग निष्फळ आहे ह्याची सिद्धी	६३२	२२०
नियोगाची प्रेरणेसाठीही आवश्यकता नाही	६३३	२२०
शंका - चिन्हांचे स्वरूप प्रेरणा आहे का? प्रेरणा देण्याची शक्ती चिन्हात आहे का?	६३४	२२०
समाधान - चिन्हादिकांचा अर्थ, यज्ञाने साधणारे इष्ट उपाय हा आहे	६३७	२२१
केलेला विधी कालांतराने तरी फळ देतोच	६४०	२२२
इष्टफळ काळाने बद्ध नाही	६४१	२२३
कर्म व फळ यांच्यात व्यवधान मानणेच योग्य आहे	६४३	२२३
याग व नियोग यांचा संबंध जोडता येणार नाही	६४६	२२४
यागाने तत्काळ फळ उत्पन्न होणे शक्य नाही	६४८	२२४
नियोगाने फळ मिळते ह्या मताचे खंडन	६५०	२२५
ज्ञानकाण्डात नियोग नाही	६५३	२२६
आत्मदर्शनाला विधी नाही	६५४	२२६
ब्रह्म नित्यसिद्ध असल्याने इतर पदार्थांप्रमाणे त्याचे ज्ञान होत नाही	६५७	२२७
वादीच्या मतानुसार शब्दज्ञानाचा विधी मानण्याची सहा कारणे, त्यावरील विविध मतवाद्यांचे आक्षेप व त्यांचे निराकरण	६६०	२२८
वरील पर्यायांचे खंडन, त्यावरील विविध मतवाद्यांचे आक्षेप व समाधान	७००	२३८
वादी - वेदान्तामध्ये प्रवृत्ती निर्माण करणारा अधिकारविधी आवश्यक	७५५	२५३
समाधान - आत्मज्ञानाचा अधिकारविधीशी संबंध नाही	७५८	२५४
प्रसंख्यानवादीच्या मताची स्थापना	७६१	२५५

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
सिद्धान्तीने केलेले समाधान व मताचे खंडन	७९१	२६३
अखण्डार्थवादाचा आरंभ	८५८	२८४
आत्मा व ब्रह्म ह्यांचे अर्थ माहीत नसल्यास ब्रह्मज्ञान कसे होईल?	८५९	२८५
समाधान - हे दोन्ही पदार्थ अत्यंत अप्रसिद्ध नाहीत	८६१	२८५
पदार्थ सांगणारे वाक्य केवळ अनुवाद करते असे म्हणता येणार नाही	८६२	२८५
पदार्थाहून वेगळा वाक्यार्थ अवश्य मान्य आहे	८६४	२८६
शब्दांच्या शक्तिवृत्तीने वाक्याचा अर्थ कळतो	८६५	२८६
वाक्यातील शब्द प्रमाण नसून अर्थाचे स्मरण करून देणारे आहेत	८६७	२८७
शब्दांनी अर्थ प्रगट होऊ शकत असल्याने अखण्डार्थबोधाला मदत होते	८७०	२८८
वेदान्त कार्यसूचक नाही	८७२	२८८
'शब्दांचा अर्थाशी सांकेतिक संबंध आहे' ह्या मताचे खंडन	८७४	२८९
शब्द व अर्थ ह्यांचा संबंध नित्य आहे	८७८	२९०
आत्म्याच्या बाबतीत वेदान्तवाक्य हेच निर्दोष प्रमाण आहे	८८२	२९१
पुरुषाला प्राप्त करून घेण्यासाठी सर्वात योग्य काय याचा विचार	८८४	२९२
नित्यसिद्ध ब्रह्मासाठी वेदान्तप्रमाणच अवश्य स्वीकारावे	८९०	२९३
'ज्ञानाचे उपाय मिथ्या असल्याने त्यापासून होणारे ज्ञानही मिथ्याच आहे' ह्या शंकेचे खंडन	८९४	२९४
महावाक्य भेद सांगत नाही	९०२	२९६
आत्मा निरपेक्षपणे आतही (प्रत्यक्) आहे	९०७	२९७
आत्मा सांगणारी वाक्ये अखण्डार्थबोधक असतात	९०९	२९८
वेदप्रामाण्याविषयक समन्वयावर वादीचे विविध आक्षेप	९११	२९९
आक्षेपांचे समाधान	९१७	३०१
प्रत्यक्ष प्रमाणाने अभावाचा विचार करणे शक्य नाही	९२२	३०३
अद्वयवस्तुसिद्धी	९२३	३०३
भेदाचा निरास	९२४	३०३
अभावाचा निरास	९२५	३०४
भाव व अभाव ह्यांचा संबंध शक्य नाही	९२६	३०४
अभावाला वास्तविक मानणे वा त्याचा कोणाशी संबंध मानणे शक्य नाही	९२८	३०४
सर्व काही सद्रूपच आहे	९३६	३०६
अनुपलब्धिप्रमाणाने अभावाची सिद्धी मानणाऱ्या भाट्ट मताचे खंडन	९३८	३०७

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
अभावाविषयी अधिक ऊहापोह	९४२	३०८
‘प्रत्यक्षादी प्रमाणे विधी व निषेध दोन्ही सांगतात’ ह्याचे खंडन	९४९	३१०
वस्तूच प्रमाणाने जाणली जाते, भेद वा अभाव नाही	९५३	३११
एकाच वस्तूला भिन्न-अभिन्न मानणे चूक आहे	९५६	३१२
‘कार्यातील भेद त्याच्या कारणातही आहे’ ह्या मताचे खंडन	९५७	३१३
भेदाभेदमताचा विचार	९६०	३१४
सर्व पदार्थात व्यापून असलेली सद्वस्तूच प्रमेय आहे	९६५	३१५
वैशेषिक मतात मानलेल्या सहा पारमार्थिक (सत्य) पदार्थांचा विचार	९६८	३१६
ब्रह्म सत्-असत् उभयरूप नाही	९७९	३१९
संशय व निश्चय वास्तविक एकमेकांपासून भिन्न नाहीत	९८३	३२०
संवित् सर्व व्यवहारांचे अधिष्ठान आहे	९८५	३२१
वेदान्ताचा अद्वैत सिद्धान्त अभेद्य आहे	९८६	३२१
अज्ञाततेची सिद्धीही आत्म्याच्या ज्ञानरूप प्रकाशात होते	९८७	३२१
अज्ञातता इंद्रियांनी कळत नाही, ती अनुभवसिद्ध आहे	९९१	३२२
जागृतादी अवस्थांमध्ये ज्ञानाचा अनुभव नित्यसिद्ध आहे	९९६	३२४
अनुभवात विकार संभवत नाहीत	९९९	३२४
प्रमाता, प्रमाण इत्यादिकांचे अधिष्ठान आत्मा आहे व तो अविकारी आहे	१०००	३२५
ज्ञान व अज्ञान स्वरूपरूप असल्याने प्रमाणे अनुभवालाच विषय करतात	१००२	३२५
स्वतःची अज्ञातता दूर करण्यासाठी चिदात्म्यालाही प्रमाणाची अपेक्षा आहे	१००४	३२६
आत्मा स्वभावानेच स्वप्रकाश आहे	१००५	३२६
वेदान्तशास्त्राचा अद्वैतज्ञानासाठी उपयोग आहे	१००६	३२६
नैयायिकमताची मांडणी - दुःखाची निवृत्ती हाच मोक्ष आहे	१००८	३२७
नैयायिकमताचे निराकरण	१०११	३२८
निरपेक्षसुखाची इच्छा ही आसक्ती नाही	१०१९	३३०
आत्म्याच्या सुखरूपतेविषयी अन्य प्रमाणे	१०२०	३३०
सुखरूप आत्मा ज्ञानरूप असल्याने वेद्य नाही	१०२२	३३१
इष्टप्राप्ती व अनिष्टनिवृत्तीसाठी वेद मार्गदर्शक आहेत	१०२३	३३१
‘कर्मकाण्डाचा नियोग हाच प्रवर्तक आहे’ ह्या नियोगवादीच्या मताचे खंडन	१०२६	३३२
‘नियोगाचे प्रकाशन करणारे प्रमाण कारक नाही तर नियोगापासून अलग करणारे आहे’ - प्राभाकरमत व त्याचे खंडन	१०३३	३३३

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
इष्ट फळाची प्राप्ती हेच विधीचे उद्दिष्ट आहे	१०३८	३३५
नियोगाला प्रवर्तक मानण्यातील दोष	१०४२	३३६
नियोग लौकिक प्रमाणांचा विषय आहे, ब्रह्म तसा विषय नाही	१०४४	३३६
ब्रह्मच शास्त्रीय आहे, नियोग शास्त्रीय नाही	१०४७	३३७
वेदवाक्ये ब्रह्मवस्तूला प्रमाण नसतील तर कर्मकाण्डालाही होणार नाहीत	१०४८	३३८
सांख्यमताप्रमाणे आत्म्याचा देहाशी संबंध नाही	१०५०	१३८
कर्माधिकारी कोण ह्याचा निर्णय करण्यात शास्त्र प्रमाण आहे	१०५१	१३९
आत्म्याचे कर्तृत्व कोणीही सिद्ध करू शकत नाही	१०५३	३३९
पुनर्जन्माला शास्त्रात प्रमाण आहे की नाही याचा विचार	१०५५	३४०
‘मी’ हा अनुभव आत्मा सिद्ध करित नाही, तो आत्म्यामुळेच येतो	१०५७	३४०
अहं हे वृत्तिज्ञान आत्म्याला प्रकाशित करित नाही	१०५८	३४१
ज्याचे ज्ञान होते ते फळरूप असणार नाही	१०६२	३४२
आत्मा जडाजड स्वरूपाचा असू शकत नाही - प्रश्नोत्तरे	१०६७	३४३
आत्माच ज्ञानाचा विषय होणे शक्य नाही	१०६९	३४४
द्रव्य व बोध हे परस्परांचे ज्ञान करून घेऊ शकत नाहीत	१०७०	३४४
अहंवृत्तीने आत्मसिद्धी होत नाही	१०७१	३४४
अहंवृत्तीला प्रमाण मानले तर इतरेतर आश्रयदोष येतो	१०७२	३४४
आत्म्याचे अंश मानणे विसंगत आहे	१०७३	३४५
अहंवृत्तीने प्रमात्याचे ज्ञान झाले तरी आत्म्याचे ज्ञान होणार नाही	१०७४	३४५
सर्व प्रमाणे आत्म्याला विषय करतात ह्या प्राभाकरमताचा निरास	१०७६ पू.	३४६
प्रमाणांचे मिश्रण होणे शक्य नाही	१०७६	३४६
आत्मा केवळ वेदान्तवेद्य आहे	१०८२	३४७
साक्षीचे स्वरूप	१०८५	३४८
आत्म्याची निर्विशेषता अबाधित आहे	१०८७	३४८
अज्ञान अनादी असून ते अनुभवाने सिद्ध होते	१०८८	३४९
अज्ञान-निवृत्ती महावाक्याने होते. त्यासाठी प्रसंख्यानाची गरज नाही	१०९०	३४९
बृहदारण्यकातील कर्मकाण्ड व ज्ञानकाण्ड यांच्या संबंधाचा निर्णय	१०९२	३५०
कर्मकाण्डात सुखरूपतेची व्यवस्थाच नाही, ती ज्ञानकाण्डात आहे	१०९३	३५०
‘आत्मा स्वर्ग आहे’ ह्या शंकेचे समाधान	१०९८	३५१
नित्यप्राप्त आत्म्याचे अज्ञान केवळ त्याच्या यथार्थ ज्ञानानेच जाते	११०१	३५२

विषय	श्लोक क्र.	पृष्ठ क्र.
अज्ञान गेल्याशिवाय सुखरूपतेचा अनुभव येत नाही	११०५	३५३
कर्मकाण्ड व ज्ञानकाण्ड यांच्या संबंधाचा विचार	११०६	३५३
सकाम उपासनेपेक्षा ती ब्रह्मभावनेने केली तर अधिक फलदायी होते	१११०	३५४
पुण्य व पाप समान झाले तर मनुष्यजन्म मिळतो	१११२	३५४
कर्मानुष्ठानाने संसारगतीच मिळते	१११३	३५५
अव्यक्त आत्मतत्त्वावर जग अध्यस्त आहे	१११४	३५५
आत्मज्ञानाने अज्ञान दूर झाले की सर्वच पदार्थ जाणल्यासारखे होतात	१११५	३५५
‘वेदान्त-उपनिषदाच्या चिंतनाला सुरुवात केली जात आहे’ याचा अर्थ	१११६	३५६
सगुण-निर्गुणात सुसंवाद साधण्यासाठी निर्गुणाने आरंभ न करता		
सोपाधिकाने आरंभ केला आहे	१११७	३५६
फळाच्या दृष्टीने उपासनेला कर्मांग म्हणता येत नाही	१११९	३५७
कर्मकाण्डाच्या अभिमानाचा निरास	११२१	३५७
उपासना विद्याप्रकरणात सांगण्याचे कारण	११२२	३५७
नित्य कर्मांनीही मोक्षप्राप्ती नाही	११२७	३५८
नित्य व काम्य कर्मफळातील फरक	११२९	३५९
नित्यकर्म चित्तशुद्धीकारक आहे	११३१	३५९
नित्यादी कर्मांनी विरक्ती मिळते ती परमपदासाठीच उपयोगी असते	११३२	३६०
कर्म हे दूरान्वयानेच मोक्षाला मदत करते	११३३	३६०
कर्माचा ज्ञानासाठी उपयोग झाल्यानंतर ते सोडणे आवश्यक आहे	११३४	३६०
संबंधभाष्यावरील वार्तिकाचा समारोप	११३५	३६१
